

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΤΑΞΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

*Η μελέτη των βιομηχανικών εργατριών στους κλάδους
της κλωστοϋφαντουργίας / ένδυσης μέσα από τις εργασιακές
τους σχέσεις και το συνδικαλισμό*

Μαρούλα Κανταράκη, ΤΕΙ Αθηνών

Εισαγωγή

Σκοπός κάθε κοινωνιολογικής μελέτης είναι η επαλήθευση της θεωρίας μέσα από εμπειρικές έρευνες, ποσοτικές μετρήσεις, ποιοτικές αναλύσεις, μελέτες πεδίου κ.λπ.

Στη συγκεκριμένη μικροκοινωνιολογική προσέγγιση αποπειράται η ανάδειξη και ο συσχετισμός εννοιών όπως αυτών της *κοινωνικής τάξης* και του *κοινωνικού φύλου*, μέσα από την έρευνα και την ανάλυση των απόψεων και των στάσεων των βιομηχανικών εργατριών στους κλάδους κλωστοϋφαντουργίας / ένδυσης, σε θέματα τάξης και φύλου, όπως αυτά εκφράζονται απ' τις *εργασιακές και τις συνδικαλιστικές τους σχέσεις*.

1. Ερμηνείες για την κοινωνική τάξη

Αν και θα ήταν χρήσιμη μια συνοπτική παρουσίαση των κριτηρίων που προτάσσονται από κοινωνικούς επιστήμονες και στοχαστές για τον ορισμό της κοινωνικής τάξης προκειμένου να τεκμηριωθούν οι λόγοι που χρησιμοποιούνται συγκεκριμένα μεθοδολογικά εργαλεία, ωστόσο, επειδή πρέπει να γίνουν σεβαστά τα όρια της παρουσίασης των ανακοινώσεων, δεν είναι δυνατή μια ανάλογη συζήτηση.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποδεχόμαστε τα κριτήρια προσέγγισης της έννοιας της κοινωνικής τάξης, που προτάσσονται απ' τη *μαρξική σχολή* (με όλες τις αναφυόμενες μετέπειτα θεωρήσεις ως προς το ρόλο, λ.χ., του «εποικοδομήματος», της ιδεολογίας και της συνείδησης κ.λπ., που πρέπει να ληφθούν υπόψη) και αυτά που προτάσσονται από τη *βεμπεριανή σχολή*, τα οποία σε αρκετά σημεία τους συμφωνούν, ή/και ταυτίζονται με τη μαρξική (λ.χ., όσον αφορά την κατάταξη ενός ατόμου σε μια κοινωνική τάξη βάσει της κατοχής ή μη των μέσων παραγωγής, το χαμηλό ή υψηλό του εισόδημα και την αντίστοιχη καταναλωτική του δυνατότητα κ.ά.), ενώ σε

άλλα σημεία τους έρχονται να την «εμπλουτίσουν» (όπως, λ.χ., η αναφορά στη μικρότερη ή μεγαλύτερη πρόσβαση σε αγαθά όπως η υγεία, η εκπαίδευση κ.ά., ανάλογα με την κοινωνική θέση και το γόητρο, δηλαδή τη «βαθμίδα» εξουσίας και ιεραρχίας, στην οποία ανήκει ένα άτομο), «εμπλουτισμός» που έχει γίνει άλλωστε και μέσα από τις *νεομαρξιστικές* ή άλλες *ριζοσπαστικές* προσεγγίσεις.

Αναμφισβήτητα, η έννοια της *κοινωνικής τάξης* στη σύγχρονη εποχή διευρύνεται ποιοτικά μέσα απ' τη διαπλοκή των διαφόρων (συνθετικών) στοιχείων της, εφόσον το εισόδημα δεν αποτελεί πλέον μοναδικό κριτήριο πρόσβασης στην κοινωνική ιεραρχία και δεν ακολουθείται, κατ' ανάγκην, από το «ανάλογο» γόητρο (βλ., π.χ., την περίπτωση χαμηλόμισθου ωρομίσθιου καθηγητή τριτοβάθμιας εκπαίδευσης).

Όσον αφορά την *εργατική τάξη*, νομίζουμε πως τα βασικά κριτήρια ορισμού της εξακολουθούν να ισχύουν (ως προς τη μη κατοχή των μέσων παραγωγής, το χαμηλό εισόδημα, τη μειωμένη πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, το χαμηλό κοινωνικό «status» κ.ά.), αλλά ταυτόχρονα διευρύνονται, προκειμένου να «συμπεριλάβουν» και άλλες κοινωνικές κατηγορίες, όπως είναι οι μερικά απασχολούμενοι/ες, οι κατ' αποκοπήν απασχολούμενοι/ες (όπου, ίσως, να παρατηρείται μερική κατοχή των μέσων παραγωγής), οι περιστασιακά/εποχικά απασχολούμενοι/ες, οι άνεργες/οι κ.ο.κ.

Ωστόσο, αυτές ακριβώς οι περιπτώσεις προσδίδουν μια σταθερότητα στην ύπαρξη της εργατικής τάξης μέσα σ' αυτήν την πραγματική ή φαινομενική *ρευστότητα των ορίων της*. Θεωρούμε, όμως, πως η σημαντικότερη κατηγορία (σημαντικότερη από πλευράς ισχύος των «κλασικών κριτηρίων κατάταξης») εξακολουθεί να είναι αυτή των βιομηχανικών εργατών και εργατριών, όσων, δηλαδή, (ιστορικά) σχετίζονται με μια *συγκεκριμένη θέση στην παραγωγική διαδικασία*, αντίστοιχη, κατά κανόνα, με ένα ανάλογο κοινωνικό «status» και γόητρο. Η θέση αυτή δημιουργείται από τις αντικειμενικές σχέσεις παραγωγής και ισχύει για το βιομηχανικό εργάτη και τη βιομηχανική εργάτρια, είτε αυτός, ή αυτή, το συνειδητοποιεί και το επιλέγει, είτε όχι. Η κοινωνικο-οικονομική *εξάρτηση* από τις ανώτερες τάξεις, η *αποστασιοποίηση* από το αποτέλεσμα της παραγωγής, οι επαναλαμβανόμενες *μηχανικές κινήσεις* και η *εργοστασιακή πειθαρχία*, όπου υποβάλλονται οι εργάτες και οι εργάτριες στη διάρκεια των εργασιακών σχέσεων στη βιομηχανία (ακόμα κι όταν δεν πρόκειται για ακριβή εφαρμογή του φορντικού-τεϊλοριστικού μοντέλου), οδηγούν στη δημιουργία μιας *αλλοτριωμένης/ψευδοσυνείδησης* σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση.

Αλλά, αν η συνειδητοποίηση του υποκειμένου παρεμποδίζεται στις συγκεκριμένες παραγωγικές σχέσεις, πόσο μπορεί να επιτευχθεί στους/στις συμμετέχοντες/χουσες στην παραγωγική διαδικασία εκτός εργοστασιακών δομών, ή, ακόμα περισσότερο, στους/στις συμμετέχοντες/χουσες έμμεσα στην παραγωγική διαδικασία εντός οικιακών δομών και σχέσεων;

2. Ερμηνείες για το κοινωνικό φύλο

Η απόπειρα διερεύνησης των παραπάνω ερωτήσεων σχετίζεται, κατά τη γνώμη μας, αφ' ενός με την έννοια του *κοινωνικού φύλου*, αφ' ετέρου με τη *σύνδεση φύλου και τάξης*, καθώς η συμμετοχή, λ.χ., στην παραγωγική διαδικασία εντός ή εκτός εργασιακών δομών αφορά κυρίως εργάτριες στη βιομηχανία και στο φασόν, που εργάζονται ταυτόχρονα, αφανώς –και «αυτονόητα»–, στο σπίτι, μέσα από τα καθήκοντά τους ως σύζυγοι, μητέρες κ.λπ.

Απομακρύνοντας κάθε βιολογική («προ-κοινωνική») «κανονιστική» προσέγγιση από τη συζήτηση, θα ορίζουμε το *φύλο* σαν *κοινωνική σχέση*, που δημιουργείται και εδράζεται στον *καταμερισμό της εργασίας*, μέσα από την αναπαραγωγική διαδικασία και (ταυτόχρονα; προγενέστερα; μεταγενέστερα;) προερχόμενη από την εσωτερική της κυρίαρχης *αντρικής κουλτούρας* και της υποταγής των γυναικών σ' αυτήν, στα σύμβολά της και τις αξίες της, σε παγκόσμιο και διαχρονικό επίπεδο.

Δεχόμαστε, επομένως, ότι οι γυναίκες αποτελούν μια *διαταξική κοινωνική κατηγορία*, η οποία εξαρτάται σε *οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο* από τους άντρες (εξάρτηση που δημιουργείται στα πλαίσια των πατριαρχικών δομών του σεξουαλικού καταμερισμού της εργασίας, σύμφωνα με το *σοσιαλιστικό φεμινισμό*) ή/και η οποία «υπόκειται» *διαχρονικά και διατοπικά* στην ισχύουσα (λανθάνουσα ή εμφανή) *συμβολική* ανωτερότητα των αντρών (σύμφωνα με το *ριζοσπαστικό φεμινισμό*). Οι δύο αυτές ερμηνείες δε θα πρέπει να είναι αντιθετικές μεταξύ τους, αλλά να αποτελούν αλληλοσυμπληρούμενα μεθοδολογικά εργαλεία προσέγγισης της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Μ' αυτή την έννοια, ακόμα κι αν θεωρούμε πως η υποταγή στα παγκόσμια αντρικά σύμβολα (γλώσσα, πολιτισμό κ.ά.) προηγείται της κοινωνικο-οικονομικής σχέσης, η θέση των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία αποτελεί ένα ακόμα πεδίο δημιουργίας κοινών εμπειριών για το φύλο. Μ' αυτήν την έννοια, το φύλο, όσο και η τάξη αποτελούν μια πραγματικότητα για τις βιομηχανικές εργάτριες, είτε το συνειδητοποιούν και το αποδέχονται είτε όχι.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι απόψεις και η δράση τους ανάγονται στην αλληλόδραση και συσχέτιση των οικονομικών-κοινωνικών-πολιτισμικών-πολιτικών στοιχείων και δομών του εργασιακού και του οικιακού/μη εργασιακού τους χώρου, όπως αυτά διαπλέκονται στη διάρκεια της οικογενειακής ζωής, των εργασιακών σχέσεων και της συνδικαλιστικής τους δράσης.

Οι εργάτριες καταπιέζονται και αλλοτριώνονται, όπως και οι εργάτες, στην αλυσίδα παραγωγής, όμως, το ότι οι εργάτριες δε δουλεύουν απομονωμένα στο σπίτι (όπως συμβαίνει με τις φασονίστριες, λ.χ.), το ότι ο χώρος και ο χρόνος εργασίας τους διαχωρίζεται απ' αυτόν της «οικιακής» τους απασχόλησης, οδηγεί στη σκέψη ότι η εργασία στο εργοστάσιο, όποιες κι αν είναι οι εργασιακές συνθήκες σε σχέση με αυτές στο σπίτι, παρέχει, εντέλει, μεγαλύτερη δυνατότητα συνειδητοποίησης της κοινωνικής και της ατομικής πραγματικότητας, αλλά και μεγαλύτερη δυνατότητα ανάληψης δράσης για την αναδιαμόρφωση αυτών των πραγματικότη-

των λόγω της ύπαρξης συλλογικών σχέσεων, μέσα απ' τις οποίες οι άνθρωποι ανταλλάσσουν αμοιβαία δραστηριότητες, εμπειρίες, σκέψεις και γνώσεις.

3. Η σχέση του φύλου και της τάξης μέσα απ' την έρευνα στις εργάτριες κλωστοϋφαντουργίας/ένδυσης

Η εργασία που παρέχεται, στα πλαίσια του κοινωνικού ρόλου του φύλου, είναι πολύμορφη και ταυτόχρονα εξειδικευμένη και πρόκειται για εργασία που, παρόλο που δεν αναγνωρίζεται και δεν εκτιμάται σαν τέτοια, εφόσον δεν καταμερίζεται εξίσου, την καρπούται ο σύζυγος/πατέρας κ.λπ. και έμμεσα ο εργοδότης ή / και το κράτος.

Κάποιες απ' τις εξειδικεύσεις αυτής της «γυναικείας» εργασίας είναι και το ράψιμο ή η επιδιόρθωση των ρούχων, το γάζωμα, το πλέξιμο κ.λπ., ειδικεύσεις απαραίτητες στην (και συναφείς με την) επιβίωση των χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών τάξεων για αρκετούς αιώνες.

Όταν, όμως, η εργασία αυτή τελείται στα πλαίσια της αγοράς, σαν εξαρτημένη και αμειβόμενη, παρά το ότι αποτελεί μια προέκταση τον κοινωνικού ρόλου του φύλου, διέπεται από εργασιακούς κανόνες, αποπροσωποποιημένους και γενικευμένους για κάθε εργαζόμενο/η (όσο κι αν υφίστανται στην ελληνική βιομηχανία και ειδικά στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας/ένδυσης οικογενειακού τύπου μικρές επιχειρήσεις, όπου, κυρίως εκεί, αλλά και στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις, ο πατερναλισμός στις σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων κυριαρχεί), στους οποίους κανόνες (και συνθήκες/σχέσεις) ο/η εργαζόμενος/η συμμετέχει είτε αποδεχόμενος/η αυτούς είτε αντιτιθέμενος/η προς κάποιους απ' αυτούς, μέσα απ' τη συλλογική/συνδικαλιστική δράση.

Οι εργάτριες, μέσα απ' την ενεργή συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία, στις εργασιακές σχέσεις και στη συλλογική δράση, συμμετέχουν στην πολιτική, στο δημόσιο χώρο, στο χώρο που κατ' εξοχήν «ανήκει» ιστορικά στους άντρες συναδέλφους τους. Η διαμόρφωση, όμως, της συλλογικής τους συνείδησης σχετίζεται και με το ρόλο τους στα πλαίσια των συγγενικών-οικογενειακών σχέσεων, ρόλο με έντονα παραδοσιακά χαρακτηριστικά και λιγότερους νεωτερισμούς στην κοινωνική τάξη που ανήκουν. Στις εργατικές οικογένειες κυριαρχεί ο πατριαρχικός/σεξουαλικός καταμερισμός της εργασίας, και στις συνειδήσεις των μελών τους τα πολιτισμικά στοιχεία ιεραρχίας των φύλων. Μ' αυτήν την έννοια, το ιδιωτικό/προσωπικό διαπλέκεται με το «δημόσιο» της αγοράς εργασίας, εφόσον η εξωοικιακή εργασία των γυναικών στη βιομηχανία της κλωστοϋφαντουργίας/ένδυσης απορρέει από την «αποδοχή» και εξειδίκευση σε «γυναικείες εργασίες», αλλά και από την ανάγκη για εργασία των γυναικών αυτής της τάξης.

Οι εργάτριες στη βιομηχανία της κλωστοϋφαντουργίας/ένδυσης επηρεάζονται απ' τις ιστορικές συνθήκες που κάθε φορά ισχύουν για την τάξη τους, τις εργασιακές σχέσεις και τη συλλογική δράση που κάθε φορά επικρατούν στους κλάδους,

που απασχολούνται, καθώς και τις κοινωνικές σχέσεις του φύλου τους. Έτσι, όταν οι κλάδοι ευημερούσαν και είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο μεταξύ όλων των άλλων κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας (δεκαετίες '50, '60, '70), υπήρχε μεγαλύτερη ζήτηση (και προσφορά) γυναικείας εργασίας, ενώ οι εργασιακές συνθήκες «αντιμετωπίζονταν» με συλλογική δράση από γυναίκες των κλάδων που συμμετείχαν ενεργά στα σωματεία και στα συνδικάτα, παρά το ότι η οικογενειακή τους ζωή συχνά παρεμπόδιζε αυτήν τη δράση ή τις οδηγούσε στη σταδιακή απομάκρυνσή τους από το χώρο δουλειάς, η οποία και σηματοδοτούσε, συνήθως, το τέλος ενασχόλησής τους με «τα κοινά».

Σήμερα, στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας/ένδυσης οι θέσεις εργασίας των γυναικών μειώνονται συνεχώς και η ανεργία πλήττει εργάτριες μιας ηλικίας (37-47 περίπου ετών) που δεν μπορούν ν' απορροφηθούν πουθενά αλλού ή να «βγουν στη σύνταξη».

Σήμερα, επίσης, που η κρίση τον συνδικαλιστικού κινήματος φαίνεται να καθολικοποιείται, είναι ακόμα πιο δύσκολο για τις εργάτριες στους κλάδους αυτούς ν' αντιμετωπίσουν συλλογικά και οργανωμένα φαινόμενα ανεργίας και υποαπασχόλησης, καθώς και φαινόμενα μη αποδεκτών από τις εργάτριες συνθηκών εργασίας.

Σήμερα, που οι διαφορές των φύλων επιμένουν και ενισχύονται και στο χώρο εργασίας και στον «ιδιωτικό» χώρο, είναι πιο δύσκολο για τις κλωστοϋφαντουργίνες να ευαισθητοποιηθούν ατομικά και να δράσουν συλλογικά σε προβλήματα που αντιμετωπίζουν σαν εργάτριες και σαν εργαζόμενες στα πλαίσια της οικογενειακής ζωής.

Επίλογος

Εν κατακλείδι, μέσα από τη μέχρι στιγμής εμπειρική μας έρευνα, διαπιστώνεται ότι στη συνειδητοποίηση των προβλημάτων και της αναγκαιότητας συλλογικής (ή/και ατομικής) αντιμετώπισής τους αλληλοπλέκονται μεταξύ τους στοιχεία όπως η κρίση τον κλάδο, των κλασικών εργασιακών σχέσεων του συνδικαλιστικού κινήματος, καθώς και το μέγεθος της επιχείρησης, η ύπαρξη ή όχι «πατερναλιστικού» κλίματος, το οικογενειακό «πολιτικοποιημένο» ή μη περιβάλλον της εργάτριας, η ηλικία της, η οικογενειακή της κατάσταση και άλλα.

Εξάλλου, με όλα τα προαναφερόμενα, αποπειράθηκε να καταδειχθεί ότι η επαλήθευση της θεωρίας ή ο εμπλουτισμός της, καθώς και η ανάδειξη νέων ερωτημάτων και υποθέσεων εργασίας γίνονται μόνο μέσα από τη ζωντανή πραγματικότητα και εμπειρία και μέσα από την ταυτόχρονη δράση και αντίδραση διαφόρων και διαφορετικών παραγόντων, ιδιαίτερα, όμως, μέσα από τη δράση και συνειδητοποίηση τον βασικού υποκειμένου και δημιουργού της Ιστορίας και της Κοινωνίας, του Ανθρώπου. Αυτού του (γοητευτικά) μη προβλέψιμου παράγοντα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Εργασία, εργασιακές σχέσεις και συνδικαλισμός στο χώρο της κλωστοϋφαντουργίας, ή γενικότερα

- Γιαννίτσης, Τ. (1988), (γ' έκδ.): *Η Ελληνική Βιομηχανία, Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα, Gutenberg, όπου γίνεται κριτική στις χαμένες ευκαιρίες για αυτοδύναμη εκβιομηχάνιση της χώρας και στα εσωτερικά πολιτικο-οικονομικά εμπόδια που προβάλλονται γι' αυτήν.
- Δερτιλής, Γ. (1985), (δ' έκδ.): *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880 - 1909*, Αθήνα, Εξάντας, όπου και εκεί αμφισβητείται η εμφάνιση μιας καπιταλιστικής, δυτικού τύπου, οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας.
- Δημοκρατική Πανεπιστημιακή Κίνηση (1984): *Η ΕΟΚ και τα προβλήματα της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα, Gutenberg, όπου αίτια της κρίσης των κλάδων αυτών που απασχολούσε εκατομμύρια άτομα και ιδιαίτερα γυναίκες στα κράτη-μέλη της Ε.Ε. θεωρούνται τα πολυεθνικά μονοπώλια των Η.Π.Α., Ιαπωνίας κ.λπ., η εισαγωγή νέας τεχνολογίας και πρώτων υλών σε βαθμό ώστε η Ελλάδα, χώρα παραγωγός τον βαμβακιού, να εισάγει βαμβακονήματα.
- Δουκάκης, Λ. (1985), τ. 59 της *Επιθ. Κοινωνικών Ερευνών*: «Οι Εργασιακές Σχέσεις και ο τύπος Μισθωτής Απασχόλησης στη διάρκεια της Μεταπολεμικής Εκβιομηχάνισης και της Κρίσης», σσ. 3-40, όπου αναδεικνύεται η ανάγκη μιας ανάλυσης των εργασιακών σχέσεων σε εθνικό πλαίσιο και επισημαίνεται η κρατική παρουσία μέσα από συναινετικές διαδικασίες στον εργοστασιακό συνδικαλισμό, καθώς και η ανάπτυξη του συνδικαλισμού των εργοδοτών. Η δε «καθολικοποίηση» του συνδικαλιστικού κινήματος θεσμοθετείται με το Ν. 1264/82.
- Ιωακείμογλου, Η. (Ιούν.-Ιούλ. 1994), τ. 40-41 του *Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ*: «Η αναδιάρθρωση της Ελληνικής Βιομηχανίας και η θέση της Ελλάδας στον Ευρωπαϊκό Καταμερισμό Εργασίας», σσ. 74-84, όπου γίνεται αναφορά στον «προστατευμένο» και στο «διεθνοποιημένο» τομέα της σύγχρονης ελληνικής οικονομίας και στα συγκριτικά πλεονεκτήματα του κλάδου στην παραγωγική εξειδίκευση που διαθέτει η χώρα.
- Καμπουρίδης, Στ. (επιμ. μτφρ.): *Ο άνθρωπος στην εργασία και στη συνεργασία*, Καρλ Μαρξ, (1857), *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Αναγνωστίδης και Καρλ Μαρξ, 1977, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Καραμπελιάς, Γ. (1983): *Σύγχρονος Καπιταλισμός και Επαναστατικό Υποκείμενο*, Αθήνα, Κομμούνια και Α. Λύτρας (1993): *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Κατοσανέβας, Θ. (1983): *Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, σσ. 48-64, όπου υποστηρίζεται ότι επιδρούν αρνητικά στην ανάπτυξη του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος η ανεργία, οι μικρές βιομηχανικές μονάδες και ο πατερναλισμός και η εξάρτηση απ' τις πολιτικές/κυβερνητικές συνθήκες.
- Κουκουλές, Γ. (1984): *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση, 1938-1984*, Συμβολή στη διερεύνηση της υπόθεσης ανυπαρξίας ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, Αθήνα, Οδυσσεάς, όπου υποστηρίζεται η έλλειψη μιας αυτονομημένης και οικονομικά ανεξάρτητης από το κράτος ΓΣΕΕ, οδηγούν στην απέναντί της δυσπιστία των εργαζομένων και Γ. Κουκουλές, Β. Τζανετάκος (1986): *Συνδικαλιστικό Κίνημα 1983-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Αθήνα, Οδυσσεάς, Κουκουλές, Γιώργος (1994), (β' έκδοση): *Για μια ιστορία του ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Κυριακούλιας, Π. (μτφρ. και εισ.): «Οι θέσεις των ευρωπαϊκών συνδικάτων για την έξοδο απ' την κρίση της κοινοτικής βιομηχανίας κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης», Φεβρ. - Μαρτ. 1994, τ. 36-37.

- Δελτίο του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, σσ. 57-65, όπου αναφέρεται η σημασία του κλάδου για την παγκόσμια παραγωγή, τις εισαγωγές και τις εξαγωγές.
- Λιάκος, Α. (1993): *Εργασία και Πολιτική στη Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάλυση των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνα και Παιδεία της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, ιδιαίτερα σσ. 91-95.
- Μαρξ, Καρλ (1844) 1975 (μτφρ. Μπ. Γραμμένος): *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Αθήνα. Γλάρος.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (1988): *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σελ. 130, όπου υποστηρίζεται ότι η κρίση της ΓΣΕΕ οφείλεται στον κατακερματισμό της από παραταξιακές διαμάχες που δημιουργούν και δικαιολογούν την παθητικότητα της βάσης.
- Μητρόπουλος, Α. (1989): *Το 1992 και το εργατικό κίνημα*, Αθήνα. Τολίδης, όπου μεταξύ των άλλων υποστηρίζεται ότι δεν υπήρξε «συνειδητοποιημένη αστική τάξη, ικανή να δημιουργήσει ένα σταθερό εργασιακό κλίμα», αλλά ήταν πάντα «κρατικοδίαιτη και αυταρχική».
- Μητσός (1989): *Η Ελληνική Βιομηχανία στη Διεθνή Αγορά*, όπου η κρίση του κλάδου οφείλεται στην ένταξη της χώρας στην Ε.Ε., καθώς και στην έλλειψη βιομηχανικής κρατικής και ευρωπαϊκής (προστατευτικής) πολιτικής. Οι έλληνες βιομήχανοι διαβλέπουν ανόρθωση του κλάδου με τον ερχομό τον 21ου αι.
- Μοσκόφ, Κωστής (1985), (β' έκδ.): *Εισαγωγικά στην Ιστορία των κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*. Αθήνα. Καστανιώτης.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Μ. (1983): *Η προβληματική Ελληνική Οικονομία και κάποιες λύσεις της*. Αθήνα, Παρατηρητής, σύμφωνα με την οποία, ο κεϋνσιανισμός ανατρέπεται εντελώς στις Η.Π.Α. και στη Δ. Ευρώπη και αντικαθίσταται, ήδη από τη δεκαετία του 1970, με πιο σύγχρονες - νεωτεριστικές μορφές παραγωγής. Στην Ελλάδα ο ταχύς ρυθμός ανάπτυξης των υφαντικών βιομηχανιών, από το 1960, τις καθιστά πρώτες ανάμεσα στους παραδοσιακούς, καταναλωτικούς κλάδους με σημαντικές εξαγωγές, παρά το ότι μεταξύ αυτών υπάρχουν και μικρού μεγέθους οικογενειακές επιχειρήσεις. Βλ. ιδιαίτερα, σσ. 136-170.
- Παπαδημητρίου, Ζήσης (1996): *Κοινωνιολογικές Όψεις της Σύγχρονης Βιομηχανικής Κοινωνίας*. Θεολίκη, University Studio Press, εκδόσεις επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών.
- Πετμεζίδου-Τουσουλβή, Μ. (1987): *Κοινωνικές Τάξεις και Μηχανισμοί Κοινωνικής αναπαραγωγής*. Αθήνα, Εξάντας.
- Πετράκη, Γ. (Ιούν.-Ιουλ. 1994), τ. 40-41, του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ: «Κοινωνικοί συσχετισμοί και εργοδοτικές πολιτικές διαχείρισης και ελέγχου της Εργασίας, 1950-1993», όπου γίνεται αναφορά στην εγχώρια πατερναλιστική εργοδοτική στρατηγική.
- Ρήγος, Άλκης, (1992): *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*. Αθήνα. Θεμέλιο. Τα κρίσιμα χρόνια, 1995, τ. α' και β', 1922-1935 και 1935-1941. Αθήνα. Παπαζήσης, για τη διαμόρφωση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και της νεότερης πολιτικής ιστορίας, ενδεικτικά.
- Για τον τεϊλορισμό-φορντισμό βλ. Τζ. Ρίφκιν (1996): *Το τέλος της εργασίας και το Μέλλον της*, και J Tidd (1991): *Flexible manufacturing technologies and international competitiveness*. Λονδίνο. Pinter Publishers.
- Σακκά Γ., στην εφημερίδα *Εξουσία* (Φεβρουάριος 1997), όπου σημειώνεται η πτώση πωλήσεων και συμμετοχής στο Α.Ε.Π. για την ελληνική κλωστοϋφαντουργία.
- Τόμσον, Εντ. (1994) (β' έκδ. μτφρ., επιμ. Β. Τομανάς): *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*. Θεολίκη, Νηοίδες.
- Φώλιας, Βασίλης (1996): *Κοινωνιολογία και Υπανάπτυξη*, Αθήνα. Σύγχρονη Εποχή.

A1. Έντυπα κατά χρονολογική σειρά

- Ειδικό αφιέρωμα της εφημ. *Ναυτεμπορική* (Μάρτιος 1997), σελ. 4, όπου καταγράφεται η ανοδική τάση εισαγωγών για τις χώρες της Ε.Ε., από τρίτες χώρες, κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων.
- Ειδική έκδοση της εφημερίδας *Κέρδος*, Μάιος 1998, για την κλωστοϋφαντουργία, όπου υποστηρίζεται ότι η συμβολή του κλάδου στο Α.Ε.Π. παραμένει στο 25%, για το τρέχον έτος.
- Ναυτεμπορική*, Ιούλιος 1998, όπου σημειώνεται ότι η αύξηση των κερδών συνοδεύεται από την αύξηση εξαγωγών, περιορισμού ομοειδών εισαγωγών, δημιουργίας επώνυμων προϊόντων κ.λπ.
- Ελευθεροτυπία*, Απρίλιος 1999, αφιέρωμα (ένθετο) στην έννοια της Πρωτομαγιάς ως ημέρας αγώνων της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι της αρχές τον 21ου).

B. Εργασία και συνδικαλισμός γυναικών στην κλωστοϋφαντουργία και γενικότερα

- Αβδελά, Έφη (1992): «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», σσ. 193-204, στο συμ. έργο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος και Χρ. Χατζηιωσήφ) Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αυδή-Καλκάνη, Ίρις (1992): *Εκείνο το πρωί (Πειραιάς 1892). Η πρώτη απεργία εργατριών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νέοι Καιροί.
- Βαϊου Ντίνα-Χατζημιχάλης, Κωστής, (1997): *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα, Εξάντας.
- Γκασούκα, Μ., (Οκτ. 1996): «Συνδικάτα και Γυναίκες: Σχέσεις ιεραρχίας και ασυμμετρίας», στον τ. 4, της *Επιθεώρησης Εργασιακών Σχέσεων*, σσ. 46-52.
- Γκολομάζου-Παπά, Καλλιόπη (1994): «Γυναίκες και συνδικαλισμός», στο *Η Κοινωνική Έρευνα στην Ελλάδα*, εκδ. Επιστημονικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, σσ. 454 - 463.
- Δαμόφλη, Βέρα (1991): «Η γυναικεία εργασία στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ», στο *Δελτίο του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ*, τ. 6-7, Αύγ.-Σεπτ. 1991, σσ. 42-46.
- Καβουνίδη, Τζ. (1982): «Καπιταλιστική ανάπτυξη και απασχόληση γυναικών στη μεταποίηση, στην Ελλάδα» στο *Σύγχρονα Θέματα*, Μάρτιος 1982, τ. 14, σσ. 53-63.
- Καραμεισίνη, Μ., «Γυναίκες και απασχόληση στην Ελλάδα: τάσεις και διεθνείς συγκρίσεις», στο Ξ. Πετρινώτη, Γ. Κουκουλές (επιμ.), (1988), *Επετηρίδα Εργασίας*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου, σσ. 177-184, όπου βασικότερες απίτες αύξησης της ανεργίας των γυναικών θεωρούνται οι οικονομικές διαρθρωτικές αλλαγές στην αγορά εργασίας, οι άλλες οικογενειακές εισοδηματικές στρατηγικές, αλλά και οι χαμηλοί γυναικείοι μισθοί.
- Μαγγανάρη, Ιωάννα (επιμ. έκδ.) (1998): *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των φύλων. Εισηγήσεις σεμιναρίου*, Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα των Γυναικών και Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν, *Για το Γυναικείο Ζήτημα* (συλλογή κειμένων), 1987, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μουσουρού, Λουκία (1993): *Γυναίκα και Απασχόληση: Δέκα Ζητήματα*, Αθήνα, Gutenberg.
- Νικολαΐδου, Μάγδα (1978): *Δουλειά και χειραφέτηση: η γυναίκα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης, βασισμένο σε επιτόπια έρευνα της συγγραφέως στην Πειραιϊκή-Πατραϊκή.
- Pahl R. (1984): *Divisions of Labour*, Μεγάλη Βρετανία και Νέα Υόρκη, Blackwell, αντιπαρατίθεται η έννοια της εργασίας στο σπίτι μ' αυτήν εκτός σπιτιού, για τις γυναίκες: σσ. 17, 20, 30, 38, 43, 50, 63, 67-68, 84-89, 91-93, 231, 313, 319 και 327-330.
- Ρουμπόθαμ, Σ. (1984): *Στο περιθώριο της Ιστορίας*, Αθήνα, Γνώση.
- Χλέτσος, Μιχ. (1991): «Γυναικεία Εργασία και παραοικονομία στη Ελλάδα», στο *Δελτίο του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ*, τ. 6-7, Αύγ.-Σεπτ. 1991, σσ. 47-58.

B1. Έντυπα κατά χρονολογική σειρά

- 20-7-1935, από συγκέντρωση Γυναικείας Επιτροπής των συνεργαζόμενων οργανώσεων (μπροσούρα). Ομιλία της αντιπροσώπου των γυναικών-κλωστούφαντουργών, σσ. 11-12 (εκδήλωση στο θέατρο «Διονύσια»), όπου γίνεται αναφορά στις συνθήκες εργασίας των εργατριών της κλωστούφαντουργίας κατά το Μεσοπόλεμο.
- 1979, τ. 9, *Σύγχρονη Γυναίκα* (περιοδικό), «Σελίδες απ' την Ιστορία του Γυναικείου Εργατικού Κινήματος», σελ. 22.
- 1983, τ. 18, *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, σελ. 6, «Η θέση της Γυναίκας στην κλωστούφαντουργία», απ' την ομιλία της προέδρου κλωστούφαντουργών Πειραιά.
- 1985, τ. 39, *Σύγχρονη Γυναίκα* (περιοδικό), *Με τις κλωστούφαντουργίνες ο αγώνας δεν σταματά*, σσ. 23-26.
- 2-5-1999, *Καθημερινή*, αφιέρωμα (ένθετο) στη Γυναικεία Εργασία, όπου υπάρχει και άρθρο της Α. Ψαρρά, «Μην πεις κακό για φαμπρικό», Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στο Μεσοπόλεμο, σσ. 20-22.

Γ. Η έννοια της συνειδησης: στο φύλο, στην τάξη και στην πολιτική δράση

- Βαξεβάνογλου, Α. (1994): *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι, 1900-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 140-141, σύμφωνα με την οποία (και τον P. Bourdieu, αναφορά) το πολιτισμικό κεφάλαιο εννοείται σαν ένα σύνολο ενσωματωμένων γνώσεων και πρακτικών που κληρονομείται απ' τις επόμενες γενιές των κεφαλαιούχων, δεν το κατέχει μόνο η οικογένειά τους αλλά ολόκληρη η τάξη τους.
- Benincasa, L. (1997): *A journey, a struggle, a Ritual*, Στοκχόλμη, Institute of International Education Stockholm University για την έννοια της συνειδησης μέσα απ' την ταυτότητα, η οποία αποκτάται στις ομάδες, στις σχέσεις μας με τους άλλους και μέσα απ' τους ρόλους των ανθρώπων (κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα)· ιδιαίτερα σσ. 15-18.
- Clark, J. (1994): «Μαρξ, Μπακούνιν και κοινωνικός μετασχηματισμός», Αθήνα, Άρδην, σσ. 23 και 65, όπου αναφέρεται η σημασία που δίνει ο Μ. Μπακούνιν στους πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες μιας κοινωνίας, χωρίς ν' αμφισβητεί και το ρόλο των οικονομικών.
- Δάφνερ, Αλέξης (1998): «Ελεύθερος χρόνος και κοινωνικότητα στον αστικό χώρο» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 9, σελ. 97, ΕΚΚΕ, σσ. 7-35, αναφ. στο ρόλο των πολιτισμικών στοιχείων στην κοινωνική αναπαραγωγή.
- Delphy, Chr. (1970): «L' ennemi principal», Γαλλία, στο *Partisans*, τ. 54-55.
- Δεμερτζής, Ν. (1989): *Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 22-23, 27 και 53, σύμφωνα με τον οποίο «τα υλικά και τα πνευματικά στοιχεία της ανθρώπινης ζωής, στην κοινωνική τους αλληλόδραση, αποτελούν την κουλτούρα», η έννοια της οποίας περιλαμβάνει νοήματα, αξίες, αλλά και τρόπο ζωής, πρακτικές, θεσμούς που «εξανθρωπίζουν» τον άνθρωπο και σσ. 140-145, όπου σημειώνεται ότι ο Πουλαντζάς τη θεωρεί σαν κάτι ανάλογο με το ιστορικό ασυνείδητο, και ο ίδιος ο συγγραφέας σαν ένα πρότυπο εξήγησης που εσωτερικεύεται από το υποκείμενο-άτομο.
- Gotz, A. (1986): *Αντίο, προλεταριάτο* (εισ. Η. Κατσούλης, μφρ. Στ. Μπάμπας), Αθήνα, Νέα Σκέψη, όπου θεωρείται ότι η σημασία του όρου προλεταριάτο δεν επαληθεύεται για τις ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δύσης· ιδιαίτ. σσ. 10-29 και 33-36.
- Moore, H. (1988): *Feminism and Anthropology*, Οξφόρδη, Polity Press και Β. Blacwell, όπου θεωρείται ότι η «γυναίκα» αποτελεί πολιτισμική κατηγορία παρά τις εναλλαγές στο χώρο και στο χρόνο, σηματοδοτεί την ιεραρχία του άντρα πάνω στη γυναίκα (σσ. 12-13).

- Μπακαλάκη, Α. (1994), (επιμ.): *Ανθρωπολογία. Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 24, σμ. 6, όπου ο όρος «κοινωνικό φύλο» αποδίδεται στην Ann Oakley, η οποία το 1972 χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο στις κοινωνικές επιστήμες για να εκφράσει τη διαφορά sex (βιολογικού φύλου) και gender (γένους) και επισημαίνει ότι «η χρήση του δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και συμφωνία ως προς το αναλυτικό περιεχόμενό του».
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (1992): *Γυναίκες και Πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg, όπου γίνεται αναφορά στις διαστάσεις της πολιτικής εξουσίας και έκφρασης των φύλων, μέσα από την ίδια την πολιτική πράξη. Η συνείδηση του φύλου δε διαμορφώνεται, σύμφωνα με τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες, από τη μισθωτή εργασία (μόνο), από τη σχέση με την οικογένεια και το σεξουαλικό καταμερισμό εργασίας, αλλά από την εσωτερική της κυρίαρχης αντρικής κουλτούρας και την υποταγή των γυναικών στα πολιτισμικά σημεία και σύμβολα.
- Παπαταξιάρχης, Ευθ. - Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) (1992): *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Καστανιώτης. Η «ανακάλυψη» του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες για τη δεκαετία του '70 και μετά: (ιδιαίτερα εισαγωγή σσ. 12-36).
- Πιζάνιας, Π. (1995): *Οι φτωχοί των πόλεων*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 128 και 143-149, τα συστατικά του οποίου συντίθενται από την εμπειρία της κοινωνικής οργάνωσης, τα ιδανικά πρότυπα, τις πράξεις και τις αυταπάτες, τη συνειδητοποίηση και την εσωτερικευμένη ατομική γνώση των φτωχών στρωμάτων των πόλεων, καθώς πρόκειται για ένα ιδιόμορφο μετακινούμενο εργατικό δυναμικό της εποχής του Μεσοπολέμου.
- Schwartzberg, R. E. (1984): *Πολιτική Κοινωνιολογία*, τ. 1 κ' τ. 2, Αθήνα, Παρατηρητής, σσ. 69-72 και 90, 133, 137, 161, 164, 168 και 180 και τ. 2, σσ. 43-49, 134, 141-145, όπου παρατίθενται οι διαφορετικές απόψεις των θεωρητικών αναλυτών της έννοιας της πολιτικής: λ.χ. η σύνδεση της έννοιας της πολιτικής και της δράσης μ' αυτήν της κρατικής εξουσίας απ' τους Litté, Davy και Prieot. Η εμφάνιση της «ολότητας» του πολιτικού φαινομένου από τον A. Gramsci και η υπεροχή των υπερδομών, όπου αναφέρεται στους κυβερνητικούς θεσμούς, τους εκπαιδευτικούς, τους θρησκευτικούς και αποδέχεται την αυτονομία τους (αυτονομία ιδεολογίας και πολιτικής) και την «υπεροχή» τους έναντι της οικονομικής «βάσης» (απόρριψη οικονομικού ντετερμινισμού). Η αυτονομία της πολιτικής γίνεται αποδεκτή από τον L. Althusser, εφόσον δέχεται την ιδεολογία «συνθήκη ύπαρξης της οικονομίας που παράγει ψευδή γνώση (την κυρίαρχη). Η ιδεολογία «διαχέεται» μέσα από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους στις μικρότερες ομάδες της κοινωνίας.
- Χάρνεκερ (M. Harneker), Μ. χ.χ., *Βασικές έννοιες τον ιστορικού υλισμού*, Αθήνα, Παπαζήσης, χ.χ. 92-107, σύμφωνα με την οποία η ιδεολογία περιλαμβάνει φαντασιακά στοιχεία, σημεία, παραστάσεις, εξασφαλίζει τη συνοχή του οικοδομήματος και διαποτίζει κάθε ανθρώπινη ενέργεια.

Δ. Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών (ποιοτική έρευνα)

- Κυριαζή, Ν. (1998): *Η Κοινωνιολογική Έρευνα*, Αθήνα, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, όπου στη σελ. 45 αναφέρεται ότι: «Η διαμόρφωση συγκεκριμένης θεωρίας για το συγκεκριμένο αντικείμενο της έρευνας ... γίνεται σε κατώτερο επίπεδο αφαίρεσης, ούτως ώστε οι έννοιες που εμπεριέχονται να έχουν σαφείς εμπειρικές απολήξεις... Η θεωρία προσφέρει το πλαίσιο για τη συστηματική ερμηνεία των εμπειρικών δεδομένων... Η έρευνα αποτελεί στην ουσία ένα συνεχή διάλογο ιδεών και στοιχείων».
- Grawitz, Madeleine, (1986): *Methodes des sciences sociales*, 7η έκδ., Παρίσι, Dalloz.
- Marshall, C., Russman, G. (1995): *Designing Qualitative Research*, Η.Π.Α., Sage Publication, όπου γίνεται αναφορά στο ρόλο της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, καθώς και στις

- τυπολογίες της νεομαρξιστικής και φεμινιστικής ποιοτικής ανάλυσης (ιδιαίτερα, βλ. σσ. 1-14).
- Mouchot, Claude: (1990) (β' έκδ.): *Introduction aux sciences sociales et à leurs méthodes*. Λυών. Presse Universitaires de Lyon.
- Padget, D. (1998): *Qualitative Methods in Social work Research*. Η.Π.Α.. Sage Publication. όπου συζητώνται οι διαφορές ποιοτικής-ποσοτικής έρευνας. Η ποιοτική θεωρείται μια διαδικασία εξερεύνησης τον αγνώστου και χρησιμοποιείται από φεμινίστριες/στές και «μεταμοντέρνους» επιστήμονες για να προσεγγισθεί ο πολιτισμικός σχετικισμός. Όμως, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, το ότι «δεν υπάρχει μια αλήθεια» φθάνει στα άκρα του όταν κάποιοι/οιες μιλούν για «πολλές καθρεπτιζόμενες πραγματικότητες» (βλ. σσ. 1-12 33-103 για την έννοια των ποιοτικών εργαλείων και τους τρόπους χρήσης τους).

Δ1. Έντυπα

- 1996, *Δελτίο του ΚΕΚ του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ Κρήτης*, «Η κοινωνική θέση και κοινωνική συνείδηση των Γυναικών στην περιοχή Ηρακλείου. Ποσοτική Διερεύνηση». Ηράκλειο.